

25 чылдың август
1-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 116
(18703)

2015 чылдың
октябрь 20
вторник

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Тываның күрүне университети 20 чыл оюн демдеглээн

УРАН КЫС УДАЗЫНГА ОРААШПАС

Кызылдың башкы институтунун ректорунун эртем талазы-биле оралакчызы, филология эртемнеринин кандидаты Любовь Салчаковна Кара-оол биле институттун 2-ги курузунун студентизи Очур Сундуй олар хол-биле даараан тыва улустун «Өскүс-оол» деп тоолунун арыннарын, картын чонга көргүзүп турары.

Тываның кара чангыс дээди өөредилге и — башкы институту университет дыр эде адаттынганын соонда 20 болган оюн эрткен неделяда кал-биле демдеглеп эрттирген. Тываның не университетинин ол юбилейинче а чыдарывыс Абакан, Красноярск, Томск, Новосибирск, Алтай бол-Моолдун Кобдунун күрүне уни-ситеттеринин эртем докторлары, ол верситеттеринин төлээлери киришкен. Театрның ийиги кадында чырык, тем фойезинге университеттин аңгы-а факультеттеринде өөренип турар дентилерин кылган ажилдарының гелгезин организаастааны кончуг солун ду. Ында амгы үениң роботтарындан, аар машина-техникадан эгелээш, дентилерин чайгы үеде көдээ ажил-талазы-биле дуржулга шөлдеринге тарының чогаадып үндүргени тараа, ааларның аңгы-аңгы сорттарын та-ш, өстүргени дүжүдүнүн дээжизин гелгеге салган. Оларның аразындан Кызылдың башкы титудунун студентилеринин, башкы-

ларының кылган делгелгезин сонугурап көрген улустун хөйүн чүү дээр. Олар көш-күн амыдыралдыг тыва чоннун бурун шаг-дан бээр эдилеп чорааны тыва эзерин, аъттын чүген-чуларын, тыва дошкалыг бөргүн, идик-хевин, аяк-шынаан, бопук-тар дээш, өске-даа эт-херекселдерин делгээн.

Оларның кылган делгелгезинин солун чүүлү — делгеттинген экспонаттарны сту-дентилер, башкылар бурун тываларның езу-чурумун езугаар оларның тостан, ыаш дазылындан, сөөскенден кылып ап, аъттын, сарлыктын челинден, кудуруунун дүгүнден, хой-өшкүнүн, тевениң дүгүнден кылырда эртем талазы-биле шикчилел ажилдарын чорудуп тургаш, уттундуруп бар чыткан эт-херекселдерин эрги езу езугаар катап тургузуп, чаартып тура-рында. Ол ажилды студентилер аразын-да эң-не бир дугаарында экономика эртемнеринин кандидаты, амгы үеде башкы институтунун ректору Валериана Тараачиевна Ликтан эгелеп каан.

Башкыларның кылганы солун дел-гелгезинин экспонаттарындан тыва

улустун «Өскүс-оол» деп тоолун сатин песте тыва, англи дылдарда янзы-бүрү өңнерлиг удазын ажыглап тургаш хол-биле даарап каанын көргөш, магада-дым. Пөстен кылган номнун 60 ажыг арыннарын ажып ораарга, тоолдун чүгле сөзүглелин эвес, а харын чуруктарны янзы-бүрү өңнүг удазыннардан сырып тургаш даарап каанын кижжи кайгап хан-мас. Номнун картын база чогаадыкчы езу-биле кылган. Ону алдынналып турар сарыг пестү сырык хавы кылдыр даа-рааш, «Тыва улустун тоолу — Өскүс-оол» деп алдын удазыннар-биле чараштап, угулзалап тургаш даарап каан. Ону ын-чаар бодап кааны база улуг уткалыг.

Тоолчу кижжи бичии уругларга тоолун ыдып бээр, олары удуп каарга, песте даараан тоолун, пөс сырык иштинче суккаш, оозу-биле бичии чаштын бажын сыртап каар. Ол удуп-даа чыткаш, тоолун уламчылап, дүжөп чыдар. Кайгамчыктыг кылдыр таарыштыр даарап каан, аа. «Уран кыс удазынга ораашпас» — дижири-ле чөп.

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнун тырттырган чуруу.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАА ДУЗА ЧЕДИРЕР

Көдээниң чурттакчыларын суг-биле хандыар кудуктарны тударынга Тываның Чазза субсидия тыгсыр.

Ол тудугга деткимче көргүзери-биле республиканың Чазза «Көдээ девискээрлерни турум сайзырадыры» программаның хемчеглеринин киржикчи-леринге субсидия тыпсырының чурумунга өскерилгелер кириген. Ол документ езу-гаар бодунун акшазы-биле суг алыр кудук туткан суму чагыргазы азы фермер кижжи бүгү чарыгдалдарының 50 хуузун респу-блика бюджетинден эгидип ап болур.

Ол сорулганы боттандыраары-би-ле Тываның Чазза 2015 чылда 5 млн. рубльди тускайлаан. Ол акшаны кон-курс үндезининге хуваар. Ону алыр дээн кордакчы чүгле кудукту казып алыр эвес, эргежок чугула документи-лерни чыып алыр ужурлуг. Оларның аразында чарыгдалдарны бадыткаан документи-лер, керээ дугуржулгалары, негелдеге дүгжүп турарының дугайында эксперт түңнелдери, бадылаттыгган төлевилел-смета документи-лери, ол объектини тударынга чер участогун тускайлаанының, электри четкилеринге технологтуг коштурулгаларның техниктиг негелделерин күүсеткениниң, объектини хүлээп алганының дугайында актылар, техниктиг паспорт, муниципалитеттин балансызында тургусканының дугайында херечилел кирер.

Чурттакчы чонну стандартка дүгжүп турар ижер суг-биле хандыраарының дугайында чидиг айтырыг республи-када тургустунмайн турар. Чогумча-лыг сугну алыр аргазы кызы тур-ган чурттакчыларның саны эрге-чагыргаларның күженишкениннин ачызында 5 чыл дургузунда 26,4 муң турганындан, 13,3 муң кижжи чедир эвээ-жээн. Аңаа ижер сугнун айыыл чок дөстөринден суг алыр аргазы чок тур-ган бичии суурларның чурттакчылары хамааржыр. Чижээ: Хөнделең, Теве-Хая, Чыргакы, Хорум-Даг, Элдиг-Хем, Тоолай-лыг, Адыр-Кежиг, Сыстыг-Хем, Хам-Сыра, Качык, Куран суурлар-дыр. Оон аңгыда арыг суг алыр кудуктарны малчыннар турлагларынга казар сорулганы Тываның Баштыңы салган. 2017 чылга чедир республиканың көдээ суурларына ниити-зи-биле 70 хире ханы кудуктарны казары, 62 километр суг дамчыдар хоорзаларны тудары көрдүнгөн.

ЧАРЛАА БОЛГАШ РЕКЛАМА БЕРИКЧИЛЕРИНИН КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Силерниң чарлалдарыңарны бүгү Тыва «Шын» солундан номчуп алыр. «Шын» — республиканың бүгү хоорай, суурларының девис-кээринде чедип турар солун. Ын-чангаш оон арыннарын ажыглап, чарлалдарыңарны чиик өртекке салырын сүмелеп тур бис.

Харылзажыр телефону:
8(394)22-2-18-10.

АЪШ-ЧЕМ АЙМАА БОТТУУ АПАРГАН

Тываның агроулетпур комплекзиниң продукциязы аъш-чемниң регион рыногунда бодунуң туружун ээлей берген.

2015 чылда республиканың фермерлери аъш-чем барааннары-биле күрүне болгаш муниципалдыг албан черлерин — эмнелгелерни, школаларны, уруглар садтарын бүрүн хандырып шыдаан. Ол дээрге бо чылын күрүне чагыгларының талазы-биле садыглажышкынарга тус черниң бараан бүдүрүкчүлериң хөйү-биле — 43 млн. рубль өртөктүг 139 керээлери ойнап алганы болур. Ол керээлериң 45-и «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп төлевилелдиң киржикчилеринге оонашкан.

Амгы үеде бистиң араттары-выс бюджет, күрүне болгаш муниципалдыг албан черлериниң аъш-чемге негелделерин хандырып турар апарган. Сүтү болгаш ногааны Хакасия, Красноярск край эвес, бистиң фермерлери-вис эккеп турар. Чижээ, Кызылда школа назы четпээн уруглар албан черлериниң шуптузун картофель-биле тус черниң бараан бүдүрүкчүлери хандырган.

Ындыг чедишкн мурнуку чылдарда күженишкнниң ажилдың, ылаңгыя эрге-чагыргаларның АУК-тү чаартырының талазы-биле алганы дээштиг хемчеглериниң, эъткир болгаш сүткүр малды өстүрерин чугулап көргениниң, экономиканың ол адырынга сайгарлыкчы чорукту деткээниниң ачызында чедип алдырган. Ооң чогумчалыг түңнелдери 2015 чылда көстүп келген. Мыйыстыг бода малдың

баш саны бо чылын 4 хуу, ооң иштинде инек 10 хуу өскөн. Шээр малдың бажы эрткен чылдың деңгелинге хевээр арткан-даа болза, төрүүр малдың баш саны өскөн. Чылгы мал — 7, төве — 11, сарлык — 10 хуу, иви 11 хуу немешкен, азырал сыынның баш саны 2 катап көвүдээн.

Бо херекке «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп губернатор төлевилели улуг рольдуг болган дээрзин демдеглээр апар. Ооң 154 төлевилелин езугаар көдээ ажил-агый продукциязын бүдүрүп саткан, оларны 430 млн. рубльге деткээн. Ооң ачызында көдээ ажил-агый бараанының бүдүрүлгөзи 139 хуу өскөн, ажилдаар 534 чаа олуттар тургустунган. Амгы үеде Тывада сүт-бараанның 4 фермазы ажилдап турар. Чалаң сүт продукциязының бүдүрүлгөзи чоорту немежип турар. 9 айда ниитизи-биле 54 муң тонна сүтү сагган.

Бо чылдың октябрь 1-ниң байдалы-биле республикада 153 муң тонна сиген белеткеттинген, ниити курлавыр 600 тонна четкен. Чаңгыс кандаашкын фураж тараазының эргежок чугула курлавырын тургузар арганы бербээн, амгы үеде 1100 тонна бар, негеттинип турары — 8 тонна. Четкир кылдыр Хакасиядан болгаш Красноярск крайдан садып алыры көрдүнгөн, ол сорулгага Тываның Чазаа акша-хөреңгини үндүрер. Оон аңгыда РФ-тиң инвестиция фондузундан фуражы Тывага тускайлаарының дугайында дилегни Россияның Чазааның Даргазы Дмитрий Медведевче кириер деп турар.

ТР-ниң Чазааның парлалга албаны.

Чаагай сеткил акциязы

БАРЫК ЧАРТЫК МИЛЛИОН РУБЛЬ ЧЫГДЫНГАН

Кызыл хоорайның «Школаже киреринге дузалаш» деп акциязының идепкейлиг киржикчилеринге шаңналдарны тывыскан.

Бо өөредилге чылының эгизинде Кызылга «Бүгү-ниити өөредилге» айынга дүүштүр «Школаже киреринге дузалаш» деп ак сеткил акциязын эрттирген, ооң түңнелин хоорайның назы четпээннер херектериниң талазы-биле комиссиязының «Аныяк» өөредилге төвүнге эрттирген калбак хуралынга үндүргөн.

Хоорайның эки сеткилдиг чурттакчыларының ачызында найысылалда эвээш орулгалыг болгаш хөй уругларлыг өг-бүлелерниң ажи-төлү, а ол ышкаш амыдыралдың берге байдалында таварышкан элээн каш чүс уруглар сентябрь 1-де школаже өөренип кирер аргалыг болган. Бо чылын акцияның ол киржикчилери 562063 рубльди чыгган. Канцеляр барааннарын болгаш школа формазын садып алырынга 789 бичии хамаатыларга дузалашкан. 47 организация болгаш 10 хамаатыга дузаны чедирген. Эң бир дугаарында Кызыгаар эргелелиниң, Кызыл хоорайның ведомстводан дашкаар камгала албанының, Пенсия фондузунуң, респектуратураның, Тываның каайлы чериниң, казначейство эргелелиниң, «Изумруд», «Модные люди», «Респект» магазиннериниң ажилдакчылары, хуу сайгарлыкчы Айлана Хо-ва-

лыг, «Хоорайның рыноктары» МУБ-туң сайгарлыкчылары, Тываның Дээди Хуралының депутаты Ирина Самойленко болгаш өскелер-даа дуза чедирип келгеннер.

Уругларга дуза чедирериниң дугайында дилегге дыңнангыр болган бүгү кижилерге четтиргенин Кызыл хоорайның мэриязы илергейлээн. Мэрниң социал политика талазы-биле оралакчызы Нина Потапова дуза чедирген бүгү кижилерге өөрүп четтиришкнниң чагааларын тывыскан. Акцияның организаакчылары боттары база оон чыда калбааннар. Мэрияның ажилдакчылары 150 муң рубльди чыгганнар. Ол акшаны «Детский мир» магазинде сайгарлыкчының агар санынче шилчидерге, өөреникчилер идик аймаан болгаш школа формазын шилип алганнар.

— Бистиң чуртувуста уруг бүрүзү өөренир эргелиг — деп, Нина Потапова чугаалаан. — Ынчалза-даа сентябрь 1-де партага олуруптар арга чок чаштар база турар. Ону барымдаалааш, Кызылдың мэриязы уругларга дуза чедирер аңгы-аңгы аргаларны тып, ном-дептер, форма садып алырынга дузалажыры-биле акцияны эрттирип турар. Кээргээчел сеткилдиг кижилер ынчан көстүп кээр, ындыглар Тывада эвээш эвес дээрзин бо акция бадыткаан.

Кызыл хоорай мэриязының парлалга албаны.

Октябрь 20 — Бүгү-делегейниң поварлар.

АЖЫЛЫНГА ЕЗУЛУГ БЕРДИНГЕ

Бо хүн бөмбүрзектиң бүгү поварлары болгаш кулинарлары профессионал байырлалын демдегледип турар. Бо байырлалды 2004 чылда Бүгү-делегейниң кулинарлар каттыжылгазының эгелекчи саналы-биле тургускан. Поварлар хүнүн делегейде 70 ажыг чурттарда демдегледип, бичии хөй-ниити чөмненилге черлеринден эгелээш, билдингир ресторанның поварларының аразынга мөөрейлерни эрттирери чаңыл болу берген. Повар — эрте-бурунгу мергежилдерниң бирээзи. Бурунгу Вавилонга, Египетке, Кыдатка, Чөөн-чүкке саазынга бижээн аъш-чем рецептилери турганын төөгүчүлөр чугаалап турар. Россияга кулинар эртем кылдыр XVIII чүс чылда сайзырап эгелээн. Бирги чөмненир чер 1888 чылда Санкт-Петербург хоорайга ажыттыган.

Кызылдың 7 дугаар уруглар садының поварларын номчулчурлары-выска таныштырар-дыр бис. Уруглар садының улуг повары Людмила Ивановна Жирова бичии чаштарны амданныг, хоолулуг, витаминнер-биле байлак аъш-чеми-биле чөмгерип, ажилдаанындан бээр 24 чыл, а ниити повар стажы 37 чыл чөдө берген. Ол — школаны дооскаш, Кызылдың 1 дугаар профессионал училищезинге повар мергежилин чедип алган. Людмила Жированы бичиизинден тура аъш-чем кылырынга, быжыры-тынарынга авазы сонуггалын оттуруп, өөреткен. Ол балыктан, эъттен, янзы-бүрү кат-чимистен пироги-лер кылырынга аажок ынак. Бичии чаштарга менюю ол санитарлыг дүрүмнерге чагыртып, уруглар садының эмчи ажилдакчызы-биле тургузуп турар. Эртенги чөмгө янзы-бүрү уругларның кадыкшылынга ажыктыг кашалар, дүштеки чөмгө борщ, рассольник дээш, янзы-бүрү мүннөр; плов, бигус, эъттен, балыктан котлеталар, тефтельдер дээш, баар. Уругларның өзүлдезинге дузалыг далай капустазындан, ногаа аймаандан салаттары неделяның менюзунда албан кириген турар дээрзин улуг повар чугаалады. Дүштеки биле кежээки чөм аразында чаштарга албан-биле сүт, хойтпак (кефир), фруктулар, кондитер кылыгылары көрдүнүп каан.

Уруглар садының ажилдакчылары боттарының күжү-биле девискээринде огурец, помидор, кулча, петрушка, укропту тараан. Огородунуң дүжүдү-биле поварлар чаштарга ажыктыг салаттары кылып берип турар. Байыр-

лалдарда Людмила Ивановна уругларга база коллективинге бодунуң янзы-бүрү холуксаалыг пирогаарын быжырып хүндүлээр чаагай чаңыл болу берген. Шагаа байырлалында национал аъш-чем: манчы, бууза, үскен далгандан мүннү база кылып турар. Кухнязы аъш-чем кылып, белеткээр, шыгжаар дериг-херекселдер-биле долузу-биле четчетелтинген болду. Людмила Ивановна — ийи уругнуң ынак авазы, беш уйнуктарының ынак кырган-авазы.

Ийи дугаар повар — Айдыс Очуровна Саая. Ол бо уруглар садында 3 чыл ажилдап турар. Ынчалза-даа ооң повар стажы 18 чыл чөдө берген болгаш арга-дуржулгазы база бедээн. Ол уругларның кандыг аъш-чөмгө ынаан эки билер. Уруглар ээжегейлиг запеканкага, быжырган ногааларга, янзы-бүрү мүннөргө дээш, поварларның кылган амданныг аъш-чөмин күзелдиги-биле чиирлер. «Бичии чаштар чөмгерери дээрге, улуг харыскалга-дыр. Ынчангаш оларның менюзун кончуг шыңгыы тургузар бис. Людмила Ивановна — мээң эң кол сүмелекчим, үлегер-чижек алыр башкым-дыр. Бир дугаар хүн ажилдап келгеш, ооң аъш-чөмгө дусту, янзы-бүрү амдан кириер холуксааларны караа-биле хемчээп каарын эскерип, магадаан мен. Черле ынчаш повар — буянның мергежилдерниң бирээзи деп санаар мен. Ынчангаш республиканың поварларынга профессионал байырлалы таварыштыр холу улам чөмзиг болурун күзөп, байыр чедирип тур бис» — деп, Айдыс Саая чугаалады.

Кызылдың 7 дугаар садының эргелекчизи Е. Николаевна Аракчаа:

— Мен маңаа кижжи башкы бооп 2002 чылдап келген мен. Людмила ынчан-на ажилдаган. Арга-дуржулгазы, ажилдакчылыгы, шагзырадым, оорган будум аарып тур деп чаңгыс-даа дыңнап көрбө. Ол чаңгыс-даа аарып дээштиң ажилдан хорар эмчиден бижик экки кайгамчык. Людмила И — езулуг-ла ажилың бердинген кижилерниң дир. Ол ак сеткилдиг ажы ТР-ниң Өөредилге болга яамызының Хүндүлөп биле шаңнаттырган.

2013 чылда эргеле бээримге, Людмила И арга-сүмезин кадып, мен турган. Аныяк кижиге ажил ындыг-ла амыр эвгай. Ынчангаш арга-дуржу повары-выс бүдүн колле сүмелекчизи, деткикчизи кейжизи, хүндүткелди алган ажилдакчызы-дыр ол чугаазын доосту.

Кызылдың 7 дугаар сады эът, сүт, картофель аймаан республиканың аңу кожууннарының көдээ ажы бүдүрүкчүлериңден хүлэ поварлары бичии чаштар амданныг эвес, а эки шы Тывага бүдүргөн бараан ле аъш-чөм кылып тура өөрүвөс аргажок.

Шончалай ХОВ
Владимир ЧАДАМБ
тырттырган чуруу.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ийиги чыыжының депутатының мандадын Бүгү-россияның «Чаңгыс демниг Россия» политикти партиязының Тыва регион салбырында кандидаттарның республика даңзызында кирген депутаттың кандидатынче дамчыдарының дугайында

2015 чылдың октябрь 7 №120/573-6 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаты, Бүгү-россияның «Чаңгыс демниг Россия» политикти партиязының Тыва регион салбырының кандидатынче республика даңзызының составына эргелериниң хуусаа бетинде доозулганы-биле 2011 чылдың январь 17-де «Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутатының эрге-байдалының дугайында» Тыва Республиканың №287ДХ-1 Хоойлузунун 5 чүүлүнүн 1 пунктунунга болгаш 2015 чылдың сентябрь 23-те Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) хүлээп алганы «Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутатады Эдуард Эник-оолович Дагба-Ламаның бүрүн эргелерин хуусаа лынга дүүштүр, «Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 87 чүүлүнүн 1

кезээн удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың Со комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ийиги чыыжының депутаты Эдуард Эник-оолович Дагба-Ламаның (№11 регион бөлүү) хосталган манды Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ийиги чыыжыга бүрүткеттирген кандидат, Бүгү-россия «Чаңгыс демниг Россия» политикти партиязының регион салбырындан депшиттирген Херел Василь Кызыл-оолче (№11 регион бөлүү) дамчыдар.

2. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден күштү кирер.

3. Бо доктаалды республиканың «Шын» бо «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы

даргазының оралакчызы О.В. ФОРТУНА.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының солуннарының хүлээлгезин күүседип турар А.Н. ЛОТ

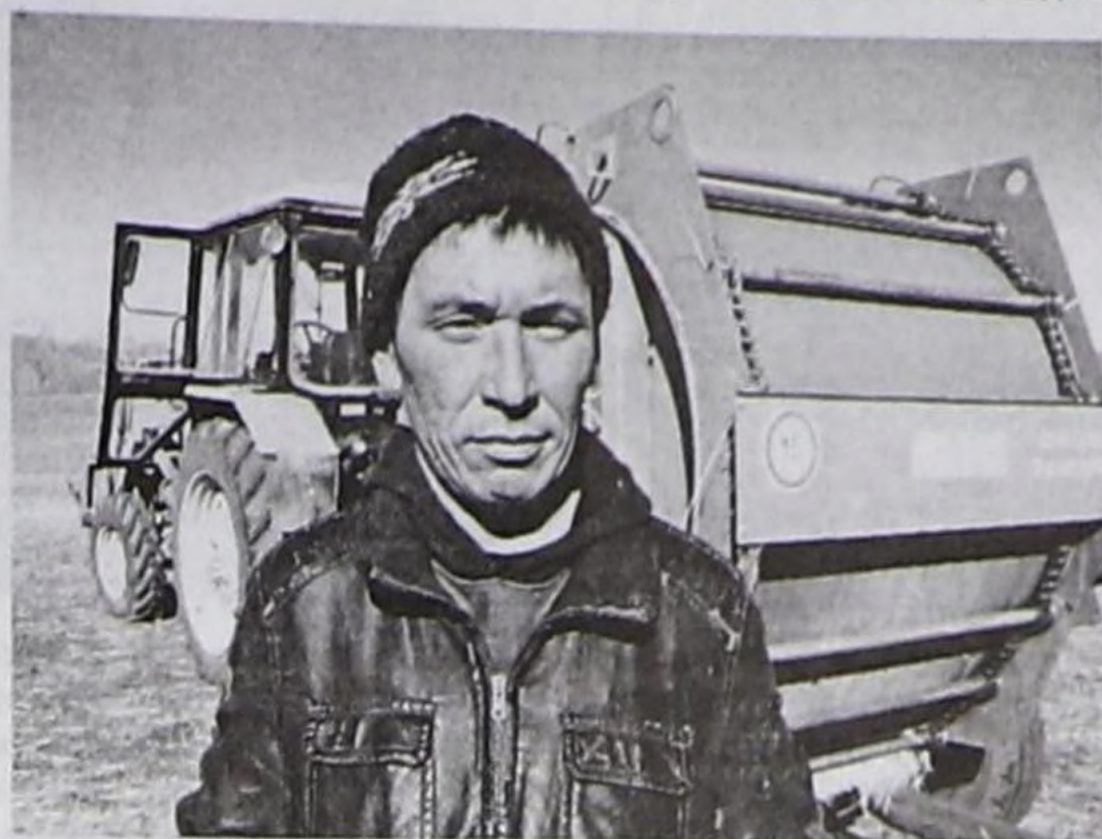
«Чаңгыс суур – чаңгыс бүдүрүлгө»

АНЫЯК САЙГАРЛЫКЧЫЛАРГА ҮЛЕГЕР

Арис Чамыян — үжөн хар чорур дуржулгалыг тракторист-механик. Ол — «Чаңгыс суур – чаңгыс бүдүрүлгө» төлөмдүн киржикчиси. Арис Чамыян дооскаш, Кызылдың 1-аар профтехучилищесинге трактористин шындыгынан кайызын-даа эки билер. Арис трактордан үнүп кээрге, арны хүнге хүрери берген аныяк кижини көргөш, каяа мынчаар эки мунуп өөрөнгөн кижини боор дээш:

мал чеминиң ажылында Василий Салчак, Виктор Дажываа, Арис Чамыян олар ажилдап турарлар. Үжөлзэ техниканы кайызын-даа эки билер. Арис трактордан үнүп кээрге, арны хүнге хүрери берген аныяк кижини көргөш, каяа мынчаар эки мунуп өөрөнгөн кижини боор дээш:

рын бүзүредип бадыйткаан улус. Ынчангаш кожуунга мал чемин белеткээр талазы-биле тускай шөлчүгөш тургузуп, бо ажил-агыйның хевирин өскерттир болза, өскерттип, ажил-агый аныяктарны улам деткиир со-рулгалыг бис — деп, Тес-Хем кожуун чагыргазының көдээ

— Каш харлыңда тракторга бир дугаар олурдуң? — деп айтырдым.

— Орта сагынмас мен. А бир дугаар мунганым 11-12 харлыг үм ирги бе? Кырган-ачам тракторист турган. Ынчангаш мен оон чыда калбас, оон-биле кады тракторунуң хөрзөңгө кады хүнээр турдум. Черле ынчаш кырган-ачамның чанынга чорааш, чүгле тракторну звес, өске-даа техниканы мунуп-даа, кылып-даа өөренип алган мен. Училищеге шындыл-га алыр дээш өөренип турдум, оон аңгыда аныяк кижини черле өөренип көрзе дээш өөрөнгөм ол — деп, ол харыылады.

Бо чылын ажил-агый бир дүрүгдө ортумаа-биле 500 кг деп санаар болза, 250 тонна сигенни белеткээр. А дүрүглериниң хөй кезин дыка улуг чорду. Адыр-Тей болгаш Ортаа-Чыраа деп черлерде малчынның турлаанда оларны чыып эккеп турар. Кожуун чагыргазындан мал чемин белеткээр талазы-биле тускай чагыгны болгаш 50 муң рубльди ап, ам 50 тонна сигенни ол чагыг езугаар арттырган. Артканнары 100 тонна хуу мал-маганынга болгаш чоннуң хереглелинге баар.

— Тес-Хем кожуун 2013 чылда Наадымда алган техникасын бо оолдарга ажыглаары-биле берген турган, олар бодунуң ээлчээнде кайы хире ажилдаа-

ажыл-агый эргелелиниң ажил-дакчызы Мergen Чагарович Оюн чугаалады.

Арис Кудуевич Чамыянның ажил-агыйы мал чемин белеткээринге, шынап-ла, бодун ажилдап шыдаар кижилер кылдыр бадыйткап турар улус деп билдим. Боттарының шөлдеринде сигенни кезип, ам-даа база 50 тоннаны белеткеп шыдаптар хире черлерни өске черлерден көрүп алганын, чүгле ону кезип болур деп чөпшээрел манап турарын дыңнаттылар.

— Кижиге бүзүрөп, деткип турар боорга, холдыңыг болур чүве-дир. Документ аймаанга шоолуг звес мен, ынчалза-даа даргаларымның мынчаар кылдырып ал дээр болза-ла, эде кылдырып алгаш-ла, ам-даа кызып ажилдаар мен — деп, аныяк тракторист чугаалааш, тракторунга олура каапкаш, ажилын уламчылай берди.

Кааң, берге чай эрткен болгаш, ажил-агыйлар артыкка курлавырлап база садып ап турар хевирлиг. Кезип каан сиген бөгүн — сараат, а даарта куруг апарган турарын билдир-вис. Шынап-ла, кончуг-ла ховар кааң чай болду. Республиканың мал белеткээр ажил-агыйларына чедишкенин ажилды, малчыннарга кышты хүр ажарын күзөп каалы.

Дарый АБЫДА.

ТУСКАЙ ЭМЧИ ДУЗАЗЫ

2015 чылда республикадан дашкаар тускай эмчи дуза-аң 400 хире Тываның чурт-кычылары ап болур. ТР-ниң адык камгалалы 2015 чылда Москва, Москва облазының, Санкт-Петербургтун, Красноярск крайның, Калуга, Курган, Новосибирск, Иркутск, Саратов, Томск областарының, Башкортостанның федерал-дык эмчи организацияларынче аныяк кижиге эмнээшкенин кылдыр. Уруглар талазы-биле ТР-ниң Кадык камгалал яамызының өг-бүлө, ие-чаш болгаш сана-

1. Аарыг кижиниң диагностика азы эмнээшкенин эртип турар эмнелгезиниң эмчизи эмнелгеден ушта бижидилгезин болгаш федералдык эмчи организация-зынче шындылгач бижип кылыр;

2. Эмчи организациязының удуртукчузу шындылгач бижикке адын салган соонда, ТР-ниң Кадык камгалал яамызының профилактика болгаш эмнээшкенин килдизиниң специалистеринге аарыг кижиге эмнээшкенин херек деп сагындырышкын кылыр. Уруглар талазы-биле ТР-ниң Кадык камгалал яамызының өг-бүлө, ие-чаш болгаш сана-

тор-курорттук эмнээшкенин килдизиниң специалистеринче дамчыдар.

3. ТР-ниң Кадык камгалал яамызының специалистери шындылгач бижикти федералдык эмчи организациязынче чорудар болгаш аарыг кижиниң эмненир хуусаазын дугуржур.

4. Федералдык эмчи комиссия аарыг кижиниң эмчи көргүзүлгелерин бар, чогуң тодара-дыр болгаш улаштыр эмнээшкенин алыр, албазының шиитпирин үндүргөн соонда, ТР-ниң Кадык камгалал яамызынче дыңнадыр.

«Шынның» 90 чылынга

БИР ЧУРУКТУҢ БАЗА
БИР ТӨӨГҮЗҮ

Сентябрь 1-де үнгөн «Шын» солунга «Бир чуруктуң төөгүзү» деп материалда Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде дааранып олурар үш кыстың чуруу бар. Оларның бирээзи Борбак Кыргысовна Кыргыстың авазы болган. А үш кыстың артында ак дыргак бажында кадап алган олурары — Мария Маный. Ону Москвада чурттап турар Виктор Норбу танып кааш, солунче бижээ. Виктор Норбунуң авазы Валентина Норбу биле Мария Маный аныяндан эдеришкен эжишкелер. Дөртөн чылдарда тыва театрга артистеп, бежен чылдарда «Шын» солунга корректорлап ажилдааннар. Ооң соонда В.Норбу Тываның ном үндүрер черинге чээрби беш чыл ажыр корректорлап ажилдааш, пенсияже үнгөн. Мария Маный «Шын» солунга хөй чылдар дургузунда корректорлап ажилдаан. В.Норбу авазының эжиниң чуруун ылап танаан.

Даараныр черге ажилдап чораанын ол уруг-дарыынга чугаалап көрбээн, ынчангаш күрүне архивинге чеде бергеш, көөрге, даараныр комбинаттың бухгалтериязының отчедунда каш акша алганының дугайында документ бар болган.

М.Маныйның баштайгы өөнүң ээзи Салчак Серен деп кижини. Олар кайызы-даа Бай-Тайга чурттуг. Оол, кыс — ийи уруглуг. С.Серен 50 чылдар эгезинде Ю.Кюнзегеш-биле кады Тываның ном үндүрер черинге редакторлап турган. Шүлүк, басня база бижири турган кижини чүве, чогуң оларның кажы пар-лалга үнгенин билбес мен. Эки билер чүвем «Бай-ла Хем-чим» деп ырының сөзүглелин Салчак Серен бижээ. Аял-газы А.Лаптаңны чүве. Мария Маный ырлар кижини, ооң күөсүлдөзү-биле ол ырыны радио бо-ла салыр турду. Кончуг өткүт, уяранчыг, дыңнаксанчыг чараш үнүг кижини боор.

С.Серен баары аарааш, Абакан эмнелгезинге кестирип чыдырда, Ю.Кюнзегеш аңа студентилеп тургаш, ужуражып чедип, эки таныжар турган. Сөөлүндө ол аары кедерээш, Москвага эмнелгеге чок апарды.

Мария Маныйның ийиги өөнүң ээзи — Леонид Ча-

дамба. Ооң баштайгы өөнүң ишти мээң төрелим Сүт-Хөл чурттуг Тырылаа Калчановна чүве. Ол аптекага ажилдап чораан. Ийи оол, ийи кыстыг. Үстүкү класстарга өөренип тургаш, угбамның бажыңга баргаш, бажың ажылынга дузалажыр турдум.

Леонид Борандаевич ынчан ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутатынга ийи дугаар сонгукан турган. Колдуунда Москвага ажилдап турду. Тываның школаларына өөредилге номнарын чогаадып, эртемден А.Пальмбах-биле кады Тываның хоочун тыва дыл башкылары Алексей Белек-Баир, Игорь Эргил-оол, Монгуш Биче-оол, чогаалчы Салим Сүрүң-оол сугларны өйлеп-өйлеп Москваже кыйгырттып, өөредилге номнарын парлаарын организастап турган кижини.

Ол үеде угбавыс аар аарааш, Москваның эмнелгезинге 1953 чылда чок болду. Дөрт бичии ажы-төлү өскүс арткан.

Элзэң үе эрткенде, Л.Чадамба биле М.Маный уругларын кадып алгаш, кады чурттай бергеннер. Авазы чок түрөп турган уруглар ава кижиниң ээ көргөн эриг чым-чак сеткилдин дораан эскерип, үр-даа болбаанда, «авай» деп адай бергеннер. Уругларның эң бичези Айлана төрзөн авазын эки-ле сагынмас, ынчангаш ооң авазы чүгле Мария Сүрүң-оол бооп арткан. Хөй дуңмаларының улуг угбазы чораан болгаш, уругларның чүрзөн чылдып, ынакшылын чаалап ап, удавай оларның төрзөн авазын солуп берген. Угбавыстың төрөлдери база хүндүткел-биле хүлээп ап, угбавыс орнунга чоок киживис бооп арткан. Кончуг-даа эки сеткилдиг чораан кижини чүве. Олар кады чурттааш, кыс уруглуг болганнар. Ол ам «Тувинская правда» солуннуң корреспондентизи Елена Чадамба ол. Бо өг-бүлө хөй уругларын эки өстүрүп, эртем-билигге чедирип, өглөп-баштааш, амыдыралдың улуг орунче кирип каан.

«Бир чуруктуң база бир төөгүзүнүң» маадыры болур «Шынның» хоочун ажилдакчызының салым-чолун кысказы-биле киридим.

Дырбак КЮНЗЕГЕШ.
Кызыл хоорай.

АТ-СУРАГЛЫГ ТУДУГЖУНУҢ
ЧЫРЫК АДЫНГА

Москвада сургакчы-лап чоруп турар Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол республиканың тудуг ажылының хоочуну Иван Александрович Остапечтиң мөчээни-биле ханы кажыыдалын төрөл болгаш чоок кижилеринге илергейлээн.

«Назы-хары улгаткыжеге чедир ажилдаан, бодунуң бүгү амыдыралын Тывага бараалгаткан тудуг адырының хүндүлүг хоочуну Иван Александрович Остапеч бистен чарлып чоруткан. Ол 1933 чылда Украинага төрүттүнгөн. Салым-хуузуң аайы-биле Тывага 1965 чылда келген, ол чугула объектилерни — телетөптү, Орбитаны, Чырыдышкын бажыңын, Чазак Бажыңын, хөгжүм-шии театрын, «Мөңгүлек» аалчылар бажыңын,

СЭКП обкомунуң немелде ту-дуун, №1 болгаш 2 поликлиника-ларны, пединституттун болгаш көдээ ажил-агый техникумунуң ниити чуртталга бажыңнарын, уруглар садтарын болгаш чурт-талга бажыңнарын туткан! Күш-ажылдың кижизи! Эки арга-сүмени база берип чораан! Республикага шынчы чорууң дээш четтирдис, Иван Алек-сандрович! Силерниң адыңар Тываның төөгүзүндө кири би-життинген. Чер чөөк болзун. Тыва Республиканың Чазаның өмүнээзинден төрөл болгаш чоок кижилеринге ханы кажыы-далды илереттим» — деп, Тыва-ның Баштыңы Шолбан Кара-оол бодунуң блогунга бижээ.

Иван Александрович Остапечти воскресеньедө, октябрь 18-те, орнукушкан.

Октябрь 16-да Тываның күрүне университетинин тургустунганындан бээр 20 чыл оюнга тураскааткан аңгы-аңгы байырлыг хемчеглер Кызыл хоорайга болуп эрткен.

Эгезинде Национал музейге Тываның күрүне университетинге тураскааткан делгелгени органиастаан. Делгелгени Тываның күрүне университетинин улуг башкызы, биология эртемнеринин доктору, профессор Николай Григорьевич Дубровский ажиткан. Башкы шупту чыгып келген университет башкыларына, аалчыларга, студентилерге байыр чедирип, чылыг-чымчак сөстөрүн сөгледи. Оон ыңай университеттин ректору, философия эртемнеринин доктору, профессор Ольга Матпаевна Хомушуга сөс берген. Ол база башкыларга байыр чедирип, чыгып келген чонга четтиргенин илеретти. Оон соонда ректор, химия эртемнеринин кандидаты Урана Владимировна Ондар, Сергей Октяевич Ондар болгаш университеттин аңгы-аңгы факультеттеринин башкылары бот-боттарынга байыр чедирип, делгелгени сонугар.

гап көргөннер. Делгелгеде факультеттеринин эрткен болгаш амгы үеде канчаар ажилдап, чурттап турарын көргүскен. Университеттин хоочуннарын, үндезилекчилеринин чуруктарын аскан. Студентилеринин канчаар чурттап, амыдырап, хостуг үезин канчаар эрттирип турганын чуруктардан көрүп болур. Оон аңгыда факультеттеринин бичежек музейлерин, экспонаттарын, чедишкннерин база делгезин болду. Факультеттер музейлерин дыка-ла сонугардым. Ылаңгыя күш-культура факультетинин чедишкннерин хөй-хөй кубоктары, медальдары бадыткап турар. Көдээ ажил-агый факультетинин делгезин кидистен кылган янзы-бүрү сувенирлери база университеттин мода бөлгүмүнүн даарап делгезин кадыннар хеп-сынын сонугардым.

Ол-ла хун дүштекинин 1 шакта В.Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрына университеттин аңгы-аңгы чылдарынын доозукчуларынын съездизи болуп эрткен. Аңаа база дыка хөй кижилер чыылган. Кирип кээрге-ле, доозукчуларны факультеттер аайы-биле демделеп турар болду. Залче кирер бетинде театрын ийи дугаар кадынга, фойеге, доозукчуларнын чыскаалы болган. Аңаа аңгы-аңгы чылдарнын доозукчуларын факультеттер аайы-биле адап, кым, кайда ажилдап турарын

Башкылар чыскаалы.

таныштырды. Доозукчуларнын аразында кымнарны чок дээр: амгы үеде Тыва-ынга эки үүлени чедирип, ажилдап чоруур доозукчуларны чалап, адын адап, залче чалап, адыш часкап эгелээн. Олар дээрге улуг башкылар, даргалар, сайыттар, сайгарлыкчылар дээш-ле, оон-даа өскелер-дир.

Чыскаал соонда, съезд бодунун ажилын эгелээн. Профессор, биология эртемнеринин доктору Николай Григорьевич Дубровский бүгү-ле келген аалчыларга, доозукчуларга, башкыларга, студентилерге байыр чедирип, бүгү-ле эки чүвени күзээш, сценаже Тываның күрүне университетинин ректору, философия эртемнинин доктору, профессор Ольга Матпаевна Хомушуну чалаан.

Ольга Матпаевна сценага үнүп келгеш, залда олурар шупту келген аалчыларга, доозукчуларга байырын чедиргеш, дараазында чүүлдү тайылбырлап эгеледи: «Бо университетти дооскан кижилер дээрге-ле эртемденнер, башкылар, сайгарлыкчылар, күрүнениң аңгы-аңгы эргелдеринде янзы-бүрү даргалар, даргаларнын оралакчылары, Иштики херектер яамызынын ажилдакчылары, чазак ажилдакчылары дээш-ле, оон-даа өске доозукчулар бар. Чылдыңна университет 1 муң хире доозукчуларны үндүрүп турар. 20 чыл дургузунда университетти 16 муң хире специалистер дооскан. Бистиң Тывада чаңгыс борбак

дээди өөредилге чери бо-ла болгай. Удавас чаа өөренир корпусту аждар. Аңаа даянып, чаа ниити чуртталга бажыңынын планын тургузарынын айтыры база көрдүнүп турар.

Бистиң университет 1995 чылда чазактын доктаалы-биле тургустунган. Оон мурнунда башкы институту турган. Ону мээң кырган-авам Долзаңмаа Салчак-овна Суглай-оол дооскан. Ол хөй чылдарда физика, математика башкылап, өөредилге эргелекчилеп ажилдаан. РСФСР-нин школаларынын алдарлыг башкызы, улус өөредилгезинин тергини деп хүндүлүг аттарнын эдилекизи. Оон соонда Кызылдың педагогика институту ажиттыган. Оон филология факультетин мээң авам дооскан. Авамнын чаңгыскурсчуларынын аразында ат-сурагыг чогаалчылар, эртемден башкылар бар. 1995 чылда Тываның күрүне университети тургустунган. Мен бодум база аңаа өөренир аас-кежиктиг болган мен. 2014 чылда көдээ ажил-агый факультетин доозуп, технолог мергежилдиг болдум.

Тываның күрүне университетинин доозукчулары төрөөн чуртувустун сайзырал-хөгжүлдизинге улуг үлүг-хуузу кирип чоруурлар. Ол дугайында ол-ла кежээ хөгжүм-шии театрынга болган байырлыг хуралга ректор О.М.Хомушкү делгереңгейи-биле чугаалады. Ылаңгыя университеттин үндезилекчилерин, ректорлап

ажылдап чорааннар башкыларны адап, чугаалады. Экранда култет аайы-биле с ажил-амыдыралын таныштывыс.

ТР-нин Башт Чазаның Даргазы Ш оолдун өмүнээзинд лақызы А.П.Дамба башкыларга, студе ге байыр чедирди. Хуралдың депутатт мурнундан И.П.Сам байыр чедиргеш, Т ажил-чорудулгазын биле үнөлөп, демд Красноярск, Новос Омск, Барнаул дээ даа хоорайлардан аа тыва коллегаларын чедирип, суй беле сөңгеди. Ректор ба адынга Казахстан даттан, Мурнуу Кө Москвадан, Иркут

Кузбасстан байыр чедир грамалар хөй келген бо. Бөгүн бистиң униве «Өг-бүлө бүрүзүнге бир эртемниг уруг» деп губе төлевилелин амыдырал тандылар дээш ажилдап ректор О.М.Хомушкү чуга ТР-нин Чазаа ТКУ-нун стр хөгжүлдизинин програм бадылаанын Ольга Мат өөрүшкү-биле дыңнатт аңгыда юбилейге турас хөй хемчеглер чыл эгези эгелээнин, ол дээрге « столдар», янзы-бүрү кон циялар, мөөрейлер-дир. чылдарда университетке кафедразын аждар дуга чугааны РФ-тин Камгала зы-биле чорудуп турарын дыңнатты. Чыылганнар өөрүп, адыш часкаашкы биле хүлээп алды.

Байырлалда дыка хөй лар шаңнал-макталдарны Байырлалды солун концер каастаан. Ылаңгыя башкы хөйүнү ыры кайгамчык болду.

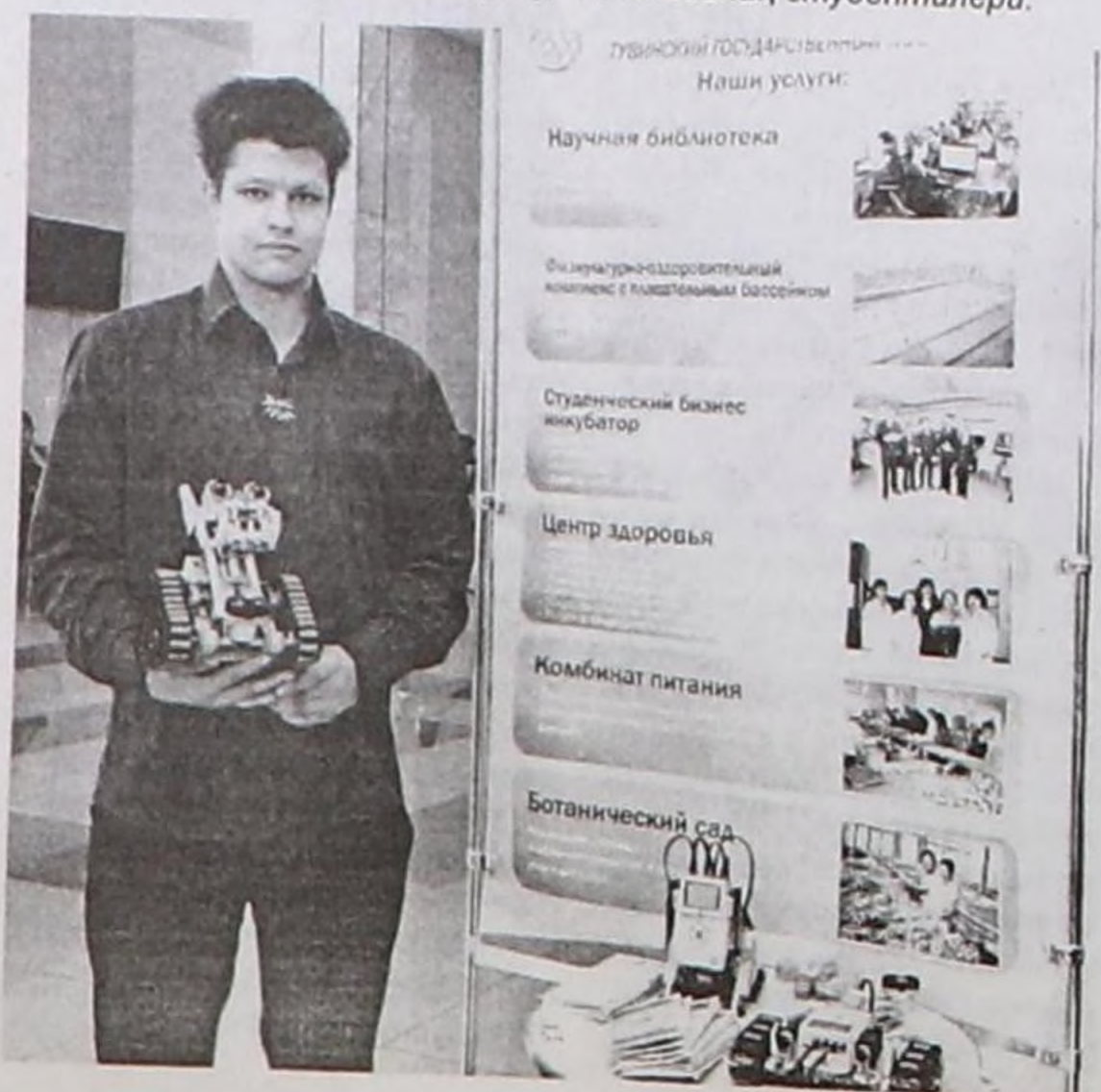
Үрде көрүшпезин башкы га дужуп, байыр чедирер а жиктиг болдум. Чаңгыс өг ниң уруглары дег хөй доо ларны, ынак башкыларын көөрге, сагыш-сеткилге да онза-дыр.

Өлчөймаа БИЧЕ

В.ЧАДАМБАНЫҢ тырп ган чуруктары.

Көдээ ажил-агый факультетинин студентилери.

Доозукчулар чыскаалы.

БИРГИКУРСЧУЛАРГА ӨӨРЕДИЛГЕ

Хоойлу болгаш уруглар

Көк-Карактын дүжү

Көк-Карак дээрге, мээң уруум-нун уруунун шол ады-дыр ийин. Мээң уйнуум база ооң кырган-ачазы — бо ийи кырган-ачашкылар артында-ла чаңгыс хүн, январь 1-де төрүттүнгенер. Уруум студент тургаш уруун божаан. Ол Абаканның даштыкы дылдар университединге өөренип турган. 1995 чылдың декабрь 31-ниң кезээзинде «эди аарый» берген. Оон 1996 чылдың январь 1-ниң эртенниниң 4 шакта «караа чыраан».

Ынчан Кызыл хоорайның № 1 божудулга бажыңының коллективи бир дугаар чыңгине 12 шакта божаан кижиге коляска бээр деп азап турганнар. Ыаап-ла 12 шакта уруглар төрүттүмзэн. Хамааты эргелелиниң төвүнде 1996 чылда № 1 төрүттүнген херечилелди Көк-Карак алган. А колясканы ынчаар-ла бербейн барганнар. Ол үеде студент кижини чоп деткип-даа кагбаан чүве ыйнаан. Оон бээр 19 чыл эрте берди. Көк-Карак студент апарган. Киж бодунун чоок кижилериниң дугайын бижири ындыг-ла белен звес деп бо-даар мен. Ам мону чоп бижи тур сен дээр болза, бир таварылганы — уйнуужуумнун бир дүжүн номчукчуга дыңнадыксап турар кижидир мен ийин.

Көк-Карак 10 класс дооскан турган боор. Чайын Чагытайның «Орленок» лагеринче чоруур деп турган. Уруумну үдеп чеде бердивис. Автобус озалдап турар аразында уруум тургаш: «Мен бо дүне мындыг дүш дүжөдөм, авай» дидир. «Кандыг, уруум?» «Мен дай-даайны дүжөдөм», Дай-даай дээрге, мээң ортун олгум, бо оранда чок Шаңгыш Монгуш-тур ийин. Бо дүмөзүңнүң уруун болза-даа азырашкан. Оозун чассыдып, алдын даңгына дээр киж. А Көк-Карак оозундан чөм эрээр, ынчангаш «дай-даай, берем, даай» деп турганы ол ышкажыл.

Оон уруум уламчылады: «Даайым келгеш менээ алды эреге херек. Ол эрегелер шупту бажында бар дээр чорду. Сенде бажында каш эреге бар чүвөл, авая? — Та, уруум. Улуг эреге-ден аңгыда, бичии чүвөлөр база бар-ла чүвө». Ынчап турувуста автобус чедип келди. Уйнуумну үдепкеш, бажыңга келгеш эрегелерни санап эгеледим. Эжен сүлдө, элдеп чүвө! Шынап-ла, 6 эреге бар болган.

Эртенінде ол алды эрегени тудуп алгаш, лама-башкыга кирдим. Ном номчааш, эрегелерни артыжааш, мыңа дидир: «Олтунар кончуг эки оранда, бурганнар чанында, чуруун ак кадак-биле шып-даа алыр болзуңарза, ажырбас. Бо оранга лама-башкы чаяалгалыг бооп, чонга ачы-буян чедирер кылдыр чаларап кээр» дээрге, өөрээнимден караам чажын тудуп шыдавадым. «А урууңар дүжүн үргүлчү хайгаарап чорзун. Иеден төрзэн чаңгыс улус база бир янзы чолдуг боор чүвө» деп, ам аравыста чок Камбы-лама башкының чугаазы кулаамда чаңгыланым артып калган.

Элдеп-эзин, хуулгаазын чүүлдер амыдыралга база таварышкылаар болдур ийин. Ол улуг башкының сүмезин езугаар олгумнун чуруун ак кадак-биле шып, баарыңа үргүлчү эрегени салып каар-дыр мен.

Валентина БЕГЗИ (Монгуш),
Улус өөредилгезиниң
тергиини.

деп, ол чугаалады.

Техникумнун биргикурсчуларынга эрге-хоойлу кичээлин полицияның подполковниги Чойгана Теңниг-ооловна Чүлдүм, полицияның майору, назы четпээннер-биле ажылдаар килдистиң улуг инспектору Ася Багай-ооловна Хертек, полицияның капитаны, 15 дугаар участкаң төлээзи Александр Лаврович Маады эрттиргенер.

— Сентябрь 5-те эрткен баштайгы кичээливиң түңнелдери силерниң сеткил-сагыжыңарда арткан-даа болза, амыдырал кырында оон-даа эки болуп болур турган ийик деп бодаар-дыр мен — деп, полицияның майору Ася Багай-ооловна чугааны эгелээш: — Ынчалза-даа хомуданчыг бадыйткал бар. Ол чүл дээрге, 4 кеземче херзэн бо өөредилге чериниң биргикурсчуларынга хамаарыштыр оттурганы. Ону оюп эрте берип болур турган бис бе? Ийе. Эң ылаңгыя бир оолга хамаарыштыр оттурган херекти демдеглекседим. Ол хоойлу билбес болганындан, өске-бир кижиниң багай салдарыңа алзып, чашпан суп алгаш чорааш, туттурган. Сактып келиилиңер: каш грамм чашпан туттурарга, административтиг херек оттурар ийик?

— 2 грамм.

— Шын-дыр. А оон көвүдей бээрге, кеземче херзэнге онаажыр апаар. Силер хүнүң-не конфета садып чип турар болгай силер. 2 грамм конфета садып чип болур бе? Чок. Ынчап кээрге, ол бичии, дыргак караа хире хемчээл ышкажыл. А сургуулдарның карманындан оон улуг хемчээлдиг чашпаны тып ап турар.

Оон ыңай сактыптаалыңар. Силер 16 хар чеде берген-дир силер. Силер хире назылыг улуска кандыг херектерни онаап болурул? Ийи аңгы...

— Административтиг.

— Кеземче херзэн.

— Шын-дыр. 16 хар чеде бээрге-ле, ол хамааты киж чурум хажыдар болза, аңаа хамаарыштыр херекти оттуруп, протоколду долдурар. Бо

чаңгыс эрткен айның дургузунда бо өөредилге черинден 4 уругларны арагалаан дээш, административтиг херекти оттурган. Ооң-биле чергелештир ол уруглар компьютерде арага ижер кижилерниң санынче кирген соонда, чоллаачылаар эргелиг шынзылга алырда, өске дээди өөредилге черлеринче кирип алырда, бодунга шаптараазынарны тургузуп алганы ол ышкажыл.

Силерниң эжиңер болур оол, өг-бүлезиниң улуг оглу кижидир, чашпан кармактап алгаш чорааш туттурган. Оозу эвээш-даа болза, 2 граммдан ажыг болган. Ынчап кээрге, ол кеземче херзэнге онаажып чыдар. Ооң кадында ол чашпаны өске-бир кижиге дамчыдар сорулгалыг бар чытканы база илерзэн. Кылган херзэниң аартап олурарын ол билбес, чүге дээрге баштайгы бистиң кичээливиңке артыңа олуруп алгаш, эштери-биле чугаалажып олурган. Бир звес ынчан кичээнгеилг орган болза, багай авазын ол түрөтпес турган ийик. Өске-бир кижиниң айбызы аңаа 25 чылга чедир хосталгазын казыттарыңа чедирип болур.

Арагалаашкын, чашпан кармактап кадагалаарындан аңгыда, оор херектер база нептереңгей. Бо бүгү силерниң бичии-ле када чиик сеткилдиг болганыңар чүгле силерниң салым-чолуңарны звес, силерниң дуңмаларыңарга, келир үеде ажы-төлүңерге багай салдар чедирер. Чүге дээрге ол шупту тускай баазада шыгжаттынып чыдар. Күрүне ажылыңче, эрге-хоойлу ажылыңче кирерде ол бүгү медээлерни үндүрүп кээр — деп, Ася Багай-ооловна уругларга сургай аарак чугаалады. Залда олурган уруглар ол бүгүнү кичээнгеилг дыңнап олурза-даа, менээ ындыг чүүл таварышпас деп бодап олары чадавас, айтырыглар эвээш болду.

— Мен силерниң бо техникумуңарны хаара тудуп турар 15 дугаар участкаң төлээзи мен. Мээң учедумда 46 киж бар. Ооң иштинде административтиг хе-

рек үүлгеткен кижилер, назы четпээннер комиссиязынче кирип турарлар бар. Бо 9 айларның дургузунда 17 кем-херек үүлгедии болган. Эрткен чылын 16 турган. Ынчап кээрге, ажыл экижири туржук, бир херекке өзүп келген. Дүвүрөвес аргажок. Кандыг кеземче чүүлдерин билир бис, көрээлиңерем — дээш, Александр Лаврович кеземче херзэниң чүүлдериниң талазы-биле бичии викторина эрттирп-ти. Арай идепкей чок-даа болза, олуттарындан харылап олурарлар бар чорду.

— Бир звес эрге-хоойлу талазы-биле дуза херек болу берзе, бистиң ажылдап турар черлеривистиң адрестерин билир силер бе?

— Чехов 28, Гагарин 12, Дружба 120 — деп база олуттарындан харылар дыңналып турду.

Кичээл соонда, техникумнун чадазынга Чыжыргана Саая, Ай-Суу Дирчин эжишкилерге ужурашкаш:

— Мындыг хевирлиг кичээлдер кайы хире ажыктыг-дыр? — деп айтырдым.

— Дыка хөй чүүлдерни биллип алдывыс, ынчалза-даа ону эвээш санныг кижилер аразыңа азы бөлүктөргө эрттирген болза, ынчан сургуулдар дидим болур боор оң. Бис болза чурум үрээшкннеринге административтиг болгаш кеземче херектерин оттурарын билдивис. Ам-даа база солун хемчеглер болурун манап артывыс — дидилер.

Чойгана Теңниг-ооловна — эрге-хоойлу кичээлдеринге мультфильмнерни ажылдап тургаш, чижээ, «Ну, погоди!» деп фильмде бөрү койгунга хамаарыштыр кандыг херекти үүлгетти, уруглар? — деп айтырып тургаш, кичээлдерни эрттирип турар киж. Ынчангаш аныяк-өскен моон-даа соңгаар, хоойлу талазы-биле быжыг биллиг болурунга үстүнде адааным ажылдакчыларга ам-даа чогаадыкчы ажылдаарын болгаш ажыл-ижин үре-түңнелдиг болурун күзеп каайн.

Дарый АВЫДА.

Үүлгедиг болгаш яла

эззинге 17 муң 626 рубль түңүг когаралды чедирген.

Шииткелди үндүрүп тура суд Чоодунун үүлгеткен херзэн-де катаптаттынып турарының барымдаазы бар деп күрүне ялалакчызының саналын кичээнгеилге алган. Ол ышкаш шииткелди чымчадырыңа чугула болур байдалдарны: үүлгеткен херзэ дээш буруузун миннип турарын, ону истеп тыварыңа идепкейлиг дузалашканын, буруузун миннип чедип келгенин, азыралында назы четпээн уруунун барын, кадыкшылының байдалын, чедирген когаралының кезик-чамдызын эки тура-биле эгиткенин база өөренип көргөн.

Ол үүлгедиг дээш Чойган Чоодуну 1 чыл 8 айда хосталгазын казып шииткен. Ол хуусааны шыңгы чурумнуг эдип чазаар колонияга эрттирер.

Салбакай САНЧАЙ,
Кызыл хоорайның про-
курорунун улуг дузалакчызы.

КОГАРАЛДЫ ГИТСЕ-ДАА..

Бюджет албан чериниң шазын оорлаан бухгалтерни шииткен. Кызыл Республикада ту-
нунинформастыг тө-
рунениң бюджет албан-
иң кол бухгалтери албан-
ды ээлеп тургаш, түр үеде
изацияның директорунун
пезин күүсеткен Ангелина
ол албан черинден 117
10 рубльди оорлааш, хе-
Кызыл хоорайның судунга
рген.

Бан-дужаал ээлзэн А.Са-
телевир документиле-
е директорнун болгаш
лтерниң албан-хүлээл-
күүсеткени дээш ажыл
ириңиң болгаш шаңнал
ның хемчээлин бодунун
аы-биле улгаттырган.
ыңдыг арга-биле Тыва
бликаның Культура яамы-

зынга 117 муң 210 рубльдин когаралын чедирген.

Хоорай судунун шииткелин езугаар Сарыгның хосталгазын ийи чылда казаан, база ийи чыл дургузунда материалдыг, саң-хөө хүлээлге күүседир, административтиг ажыл-агый болгаш организас-шиитпирлер үндүрер албан-хүлээлгени күрүне болгаш муниципалдыг албан черлеринге боттандырар эргезин чидирген.

Сарыгның хосталгазын ка-
заан шииткелин РФ-тиң КК-зиниң
73 чүүлүңге дүүштүр шенелде
кылдыр санаарын, үш чыл дур-
гузунда хайгааралга турарын
судтун шииткелинде айткан,
аңаа чамдык хүлээлгелерни
онааган.

Сарыгдан чедирген кога-
ралын тыртарының дугайында
Тыва Республиканың Культу-
ра яамызының негелдезиниң
чамдызын хандыраарының
— 101 муң рубль 945 рубльди
тыртарының дугайында шиитпир

«ШЫННЫ» почтазындан

БИЧИИЛЕРНИҢ САДЫ

Эрзин кожуунун Мөрен суурунда бичии уруглар сады дыка-ла үр ажылдап келген. Ооң эргелекчизи Раиса Сояновна Минчицамаа 23 чыл эргелекчилеп ажылдаан. Ол — ажил-ижинге ак сеткилдиг, оожум-топтук, эвилең-ээлдек кижилерниң бирээзи.

Садта үш бөлүк бар, кижизидикчи башкылары 10 киж, эмчизи Алдынай Баанай, бухгалтери Лариса Учурал бичии уругларга, ада-иелерге эвилең-ээлдек, сагыш чоаачал улус.

Ясли-садтың даштында ойнаар черлери, хериминиң ишти арыг-силиг, чараш. Коллектив кышкы сезонга эки белеткенип алган.

Чечекмаа САДИ.
Мөрен суур.

ОРУУҢАР АК БОЛЗУН!

Үе-шагның аайы-биле чонну ырак-чоокка чедирип чоруур чолаачыларга чылыг, чымчак сөстөрүни бижикседим. Чаа-Хөлде хоочун, хөй чыл стажтыг хоочун-даа, аныяк-даа чолаачылар хөй. Демир аъттың тынын туткан, уйгучыдын чок, эрес, кежээ чолаачылар: Мерген Түлүшев, Анатолий Мадар-оолович, Анатолий Павлович, Эрес Пар-оолович, Дадар-оол Дамдынович, Жора Монгушев, Артем Эрес-оолович, Вадим Хураган-оолович. Ады кирбейн барган чолаачылар хомудай бербес боор.

Кандыг-даа ажылга харысалга, биче сеткил, кижизиг чорук негетинер болгай. Олар чонну аай-дедир сөөртүрдөн аңгыда, оларның янзы-бүрү чагыгларын база күүседип чоруур. Ол дээр, чолаачының бодунга-даа, чонунга-даа ажыктыг үлө-херек деп бодаар мен. Чолаачылар чүгө Тываның иштинде эвес, соңгаар ырак хоорайларже бистиң студент ажы-төлүвүстү чедирбишаан, аш-чемден эгелээш, янзы-бүрү чагыгларны чедирип чоруур тыва чонувустуң экер, эрес оолдары-дыр. Мээң ажы-төлүм соңгаар өөренип турда, чолаачыларның дузазын чаңгыс эвес удаа көрүм келдим. Ынчангааш

оларга четтиргеним илередир-дир мен.

Шаанда болза, амгы үеде дег хөй машина бар эвес, чүгө автобустар-биле аргыжар турган. Автобуска олурупкаш, чедер черинге чедир ырлажып кээр чүве болгай. Чаңгыс кижы ырыны эгелептергеле, шупту бир дем-биле бадырыптар. Ырыларның сөзүн шупту билер боор чүве. Солун-на үе турган.

Дөртөн ажыг чыл бурунгаар «Оруктар» деп ырының сөзүн болгаш аялгазын мээң башкым Чаш-оол Куулар (бистиң аравыста чок) бижээн. Башкымның «Оруктар» деп ырызын бо-ла сактып кээр мен. Ынчангааш ол ырының эге одуруун бижип көрейн.

Оруктар, оруктар талыгырларже

Оруктар, оруктар тайлып чорупкан.

Башкы, соңгу чүктөрже

Маны кирип аргышкан,

Машиналар оон үстүп болбастар.

Чолаачылар хунун таварыштыр мога-шылаг билбес чолаачыларга ак орукту, амыр-менди чоруурун күзээр-дир мен.

Олчатмаа ХОВАЛЫГ.
Чаа-Хөл суур.

УТТУНДУР СОЛУН БО

«Хоочун коктук, хол Хоор чоннуң аразы Хоодарывыс ам-даа Хоомай эвес чуртм»

Чадаана хоорайны думчузунда 47 дугаар Күжүгет Серзеевич сандра Яковлевна Шчурттап турган бажы талазында ам хооч «Идегел» төвү ажыл Ол бажың-музей каж турбас. Улуг назылыг аңаа «Дүжүт-2015» деп болуп эрткен.

«Идегел» төвүнүн бажың-музей дашты бүрү чечектерни, оо тараан — тооруктар, кала, дыня, тыква, кабадор дээш, ногаа айма Дүжүт байырлалыга бажыңнарындан бо дүжүдүн база эккеп Ооң соонда шупту хо Мерген-Херел аттыг бажыңынче чалаан. бажыңының ажылды бисти чылыгы-биле ушай, амданның аш-хүндүлөп, боттарының цертин бараалгаттыла

Бистер база чыдыс ыры-шүлүүвүстү Хоочуннар Дарый-оол «Вологда», Зоя Сары «Течет река Волга» дег Лариса Салчаковна, Бай-Кара, Светлана Дудевна оларның уран но көрүкчүлөр диңмиттиг каашкын-биле хүлээп а

Бистиң кожуунун эвилелиниң З.К.Балчырактың бажы биле эртип турар бүгүлалдарга идепкейлиг кнуургалывыс улуг ажыл бис. Тиилелгениң 70 ч тураскааткан республика лейлиг концертинге бис Хемчик кожуун бирги чө болгай. Бистер ол хорунга киржи, улуг алган бис.

Улуг назылыглар ху жуунун, хоорайның чалери, пенсия эргелели барип, тус-тус хоочуннарга макталдарны тывыскаан. төптүн даргазы З.К.Ба «Дүжүт-2015» байыр түңнелдерин үндүргө Саар Кара-Сал, Олаа Алефтина Чүлүдумовна лана Дүдөп-Доржуевн өске-даа идепкейлиг хоо шаңналдарны тывысты.

Бүгү-делегейниң улуглар хунунде ыры-тан телбээн. Байыр чедир Болат Самович, Наталья овна дээш, өске-даа Хоочуннар-биле кады лап, ойнап-хөгөп турар өөрүнчүг, онзагай болду. Уттундурбас солун кылдынизаастап эрттирген Зоя ооловна Балчырактын шылаг чок ажылын үнөп кадыкшылды, амыдырам-даа улуг чедиишк күзедивис.

Светлана МО
күш-ажылдың хо

Чадаана хоорай.

БАШКЫЛАР БАЙЫРЛААН

Алдан-Маадыр суурувустуң Самбажык аттыг көдээ Культура бажыңын чон долдур олурупкан.

Кижы бүрүзүнүн арнында хүлүмзүрүг чайнаан, омак-хөглүү кедергей болду. Хөлбөңнүн көжегеде улуг үжүктөр-биле «Башкылар — чоргааралывыс» деп бижээнин көргөш, дораан-на башкыларның болгаш кижизидикчи башкыларның байырлалы деп чүүлүдү билип каар. Удаткан чок культура ажылдакчызы Анюта Ооржак кежээни ажыдып, чыылганнарга башкылар хүнү-биле байыры чедирди. Башкыларны алгап-мактаан чараш домактар кежээ дургузунда чаңгыланып турган. Доозукчу 11-ги класстың ыры-шоорлуг, танцы-самныг концерти кедергей солун болганы-биле көрүкчүлөргү чайгаар-ла хей-ады көдүрүп келген. Суму чагыргазының даргазы А.К. Монгуш база сумунуң социал политика талазы-биле ора-лакчызы Р.С.Ооржак башкыларга байыр чедирип, өөрүп четтиришкенин бижиин база өртөктүг белектер-биле хоочун болгаш аныяк башкыларны шаңнааны өөрүнчүг.

Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы, күш-ажылдың хоочуну, 83 харлыг эне Александра Шурженуова Ооржак бодунуң сактышкынын чугаалап, ол үениң башкыларын сактып адааны кончуг солун. Чижээлээр: Тыва АССР-ниң школаларының алдарлыг башкызы, школага хөй чылдарда директорлап чораан Т.Б.А.Ооржак база-ла Тыва АССР-ниң школаларының

алдарлыг башкызы Ч.Ө.Ондар, ССРЭ-ниң улус өөредилгезиниң тергигини А.Т.Ондар, Х.Ш.Ооржак, К.Н.Ондар дээш, өске-даа башкыларны адап, сактып турду.

Амгы үеде школаның байдалын РФ-тиң ниити өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы, ТР-ниң өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы, школаның директору Е.Ы.Ондар база профком даргазы А.Н.Ооржак школаның ажыл-ижинге доктаап, башкыларга болгаш кижизидикчи башкыларга тус-тузунда мактал бижиктерни тывыскаан.

Школада 37 башкы кадрлар ажылдап турар. Оларның иштинде дээди категорияның — 3, бирги категорияның — 21, Россия Федерациязының өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы — 8, Тыва Республиканың Баштыңы — Чазак Даргазының хүндүлүг бижииниң эдилекчизи 2 башкы боттарының кызымаккай ажыл-ижи-биле шаңнал-макталды чаалап алган. Ынчалдыр башкыларның байырлалы бедик деңгелге, танцы-самныг, оюн-көргүзүлүг эрткен.

Кежээни организастап эрттиреринге Самбажык аттыг Культура бажыңының ажылдакчыларының үлүг-хуузу улуг. Республиканың бүгү башкыларынга каң дег кадыкшылды, ажыл-ижинге улуг-улуг чедиишкенин күзедим.

Елена ООРЖАК,
Алдан-Маадыр ортумак школазының башкызы.

«КҮСТҮҢ ХӨӨННЕРИ» КОНЦЕРТ

Чөөн-Хемчик кожуунун Чыраа-Бажы сумузуна көдээ Культура бажыңының ажылы чымыштыг-ла. Хүннүн-не янзы-бүрү бөлгүмнерге улуг-бичии кижилер кээп, сумунуң хоочуннары Культура бажыңының ажылдакчылары-биле сырый харылзажып, хостуг үелеринде солун оюн-тоглааларны эрттирип, концерттерге идепкейлиг киржи турарлар.

Сентябрының ортан үезинде культура ажылдакчылары, библиотека, ортумак школаның база музыка школазының, танцы бөлүүнүн база сумунуң хоочуннарының 40 кижы киржикчилиг улуг концертин «Күстүн хөөннери» деп ат-биле уран чүүлдүн тургузукчу болгаш чогаадкыч сезонунуң ажыдышкыны кылдыр сумунуң чонунга бараалгаткан. Концерти культураның хоочуну, башкы Зоя Санчаевна «Уругларым уруглары» деп шүлүү-биле айткан.

Улаштыр ортумак школаның ыры башкызы М.Ч. Ондарның аккордеон үделгези-биле «Мухоморка» деп сцена көргүзүүн, «Байырлыг, чай» деп ырыны «Хамнаарак» бөлгүмүнүн оолдар, уруглары-биле бедик деңгелге күүсеткеннер. Чыраа-Бажында чаа ажиттыгган музыка школазының хор башкызы С.О. Ооржак бодунуң бөлүү-биле «Шактар» деп ырыны, танцы башкызы

А.В.Монгуштуң тургусканы 3 аңгы чараш танцыларны, тыва хөгжүм херекселдериниң башкызы Сүгедей Кууларның чаа тургузуп алганы сыгытчылар бөлүү игил-биле үдеткен сыгыт-хөөмейниң «Эки аъттар» деп күүселдизин көрүкчүлөр туруп кээп, диңмиттиг адыш часкаашкыны-биле уткуп турганнар.

Каттырынчыг көргүзүлгөр, интермедиялар улай-улай болуп-ла турар, ылаңгыя көдээ Культура бажыңының режиссеру Е.М.Монгуштуң чогаатканы «Ашактар сандиги» деп баштак көргүзүүн чон сонуургап көргөн. Сумунуң библиотекары Алдынчай Кара-Салдың «Ушу» деп танцыны, ыры башкызы аккордеон-биле үдеп бээр, культураның хоочуну Минчицамаа Сарыглар «Магаданчыг кежээ» деп ырыны магаданчыг ырлап, чонга бараалгаткан.

Уран чүүл сезонунуң ажыдышкынынга идепкейлиг киришкен ортумак школа, музыка школазы, танцы, сыгыт-хөөмей бөлүктөринге, сумунуң хоочуннарынга, библиотека ажылдакчыларынга өөрүп четтиргенивисти илередип, суурууска уран чүүлдү улам сайзырадып, демниг болурувусту күзедивис.

К.ОНДАР,
Чыраа-Бажы көдээ Культура бажыңының уран чүүл удуртукчузу.

Эки кылган ажыл, элөп чиптес алдар

6 ДУГААР АРБАНЫҢ ИДЕПКЕЙЖИЗИ

Бистиң эргим ававыс Манзат Соян Дайнаа кызы 1923 чылда Көгей аргазына малчын араттың өг-бүлезинге төрүттүнгөн. Ававыс 91 харлааш, хенертен чок болган. Узун назынында үш тургузуглук күрүнениң хамаатызы болуп чурттааш, феодалдыг, совет рынок үелеринге чедир чурттап, 7 ажы-төлүн өстүрүп, өөредип, төлөптиг салгалды арттырып каан. Сөөлгү чурттаан, сөөгүн салган чери — торгу хээлиг Самагалдай.

Ававыс аныяндан улгаткыже, күш-ажыл, хөй-ниити ажылыга идепкейлиг чораан. Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн соонда, олут орбайн, авазын ийи оол думаларына чагып кааш, белек чыылдазын организастап чорупкан. Ынчан ававыс 19 харлыг турган үези.

Кызыл-Чыраа сумуздан белек чыылдазын «Кызыл-Кош» чөвүлелиниң кежигүнү Соян Севилмаа Шыыраповна угбазының дузалакчызы болуп, эштери ТАР ордениниң эдилекчизи Галина Сундеевна Кандан-биле чаңгыс демниг ажылдап эгелээннер. «Дайын» деп сөстү дыңнааш, кызыл-чыраажылар эрес-шудургузун көргүскен-дир. «Ядыы, бай-даа дивес, даандырганын белеткеп каар турган» — деп, авам чугаалаар кижы. Оон эрткеш, 400 баш чүгүрүк аъттарны шилээш, Шивилиг-Кара сугга чедирип турганнар. Совет дайынчыларже аш-чем аймаа: курут, ааржы, чөкпекти барбалааш, чорудуп турган. Чүгө дизе ак чем аймаа аштатпас болгай.

Мээң авам, Долума Саяна, Лыкаа Максим олар-биле үжелээ белек чыып, дайын темазына беседа кылып тургаш, дүөште дыш ап, аъттарын буттарына узун тынындан өртээш, удуп чыдып алып бис деп хөөрээр кижы.

Хөй белек өргээн араттар Соян Севилмаа, Соян Шойдак өг-бүлө, Соян Көнгээ, Соян Арбын, Демчик Малчын, Лайдып Мөге дээш, оон-даа өске араттарны кайызын четчелээр боор!

— Дайын үезинде дээрниң адаа кыза бээр чорду — деп, авам сактыр кижы. — Дайынга өөредилгелерни эрткен бис.

Авамны чаңгыс чер-чурттуглары «Ополчен» деп баштактанып адаар турганын билер мен. Ол белек чыылдазынга ийи чыл ажыг ажилдаан.

Өгбелеривис ханы угаанныг болганындан улуг орус күрүнениң хамаатылары болуп, өзүп, хөгжүп турарывыс бо. Ол үеде Россияга каттышпаан бот-догуннаан күрүнөжигеш бооп, моол-кыдаттардан адырлып алганывыс ол. Аас-кежиктиг чурттап чоруурувус дээр, бурунгуларывыстың чарт угаанны, келир үезин бодааннары ол-дур деп санаар мен.

Клара ЧИНМИТ.
Самагалдай суур.

АЖЫЛ-ИШЧИ ӨГБЕЛЕРИМ

Сактыышкын

илип кээримге, ада-ием мал, чер ажылы-биле боттарының амыдыралын тудуп, ажы-төлүн чурттап чораан. Солун-даа, аар-даа, бугу-ле ажыл-херекти чүгле хол-биле кылыр үелер турган. Уушкуннарның киржикчизи база болуп чурттап чор мен.

шору оол болуп өзүп келген мен, мээң ада-иемнің, кырган-кырган-ачам сугларның омур-хем-бондунда сактып бодап кээримге, да дириг кылдыр сагындырар. Шупту боттарының чурттап эрткен ыралын ол үениң МЧАЭ-лер база атайышкын ажыл-херээнге, ооң тураскааткан. «Мешкен-МЧАЭ-ниң ажылчыннары бөдүүн ар-дыр ийин. Кырган-ачамны — Самба Сазыг оглу, кырган-авам — Кээшле Саарзык уруу дээр. ың өг-бүлезиниң саны 11 киж, 6 оол. Ол үеде тывалар, эр-даа, жен-даа улус узун болгаш мөгө-дүр турган, аттары болгаш шолала-да дыка солун. Кырган-ачамның ың «Алгыжы» дээр, ынчангаш ада-өгбелеривисти «алгыжылар» дээр.

Мешкен-Хөл МЧАЭ-ниң тургустунга-амның чугаазы-биле алырга, 1929-ылдарда-ла дээр. Ол үеде кижилер арының аттарын амыдыралының эдери азы эт-херекселиниң ады-би-ар турган. Ооң-на ужурундан боор, ың акыларының болгаш херээжен арының аттары кайгамчык: Узун-Дун-Дерги, Чолдак-Дерги, Бала-херээжен думаларын Теве-Ине, Барба, Быштак дээш, оон-даа улуг иремни узун боорга, Куу-деп шолалаар турган. Херээжен арының ажылдаары ол узун акы-дан чыда калбас, чудук көдүрүп, сарааттай бергенде, акылары-биле ажылдаар. Ачамның херээжен арының назыны узун, оларның харлыында, 1989 чылда «кызыл-ы» берди.

Мешкен-Хөл МЧАЭ-ниң ажыл-ың дугайында Чыдым Салчак оглу дыка чугаалаар. Мешкен-арыг кыдыын дургаар, амгы турар арының турган черинден өрү, Делег-ыштаанга, Узун-Узук аксынга чедир, күзүн аалдар дыка хөй турар. аалдарның ортузунга дөң кырынга рин, чараштыр, тыва езу-биле даш-штин дерип кылган өгнүң эжииниң да кызыл пөсте бижи-биле чуруп эш, азып каан. Ооң чанында узун а кызыл тукту бедидир азып каан, ы сүргей. Эрткен-дүшкен аныяк-өтлүү аажок хей-аъды көдүрлүп, иржип эртип турарын бичии кижип көрүп турган мен. Ол өгнүң адын өг деп адаар турганын сактыр ол кызыл-өгнүң даргазын Салчак и-кыс дээр, бистиң төреливис болур ак Анзанмаа угбайның думазы. Ол Мешкен-Хөл МЧАЭ-зи Бай-Тал деви-инге бүгү арбаннарның араттарын а тудуп турган. Ынчан араттар төрел а айы-биле арбаннар чарлып, ырап-чурттап чорааннар.

ада-өгбемнің чугаазы-биле Бай-девискээринге 9 арбаннар турган: кен-Хөл аксы, Кара-Дыт, Шында-Мугур-Тал, Чыраалыг, Биче-Шуй, ыг, Ак-Терек, Чычыы, Хонаш дээш, даа хөй турган боор. Мешкен-Хөл Э-ге нитизи-биле ол үеде 200 ажы-елер, 600-800 хире киж санныг, ың аразындан 200-300 хире эр ки-ер кол ажыл кылыр кижилер ол. 40-50 елер МЧАЭ-ниң тараазын соктаар, далганын МЧАЭ-ниң удуртулгазын-жаар, ол далганын ажылчыннарга ө-телевинге бээр турган. Ажыл-күш-хүнге төлээр акша орнунга ип турганын Бөөдей угбам менээ

чугаалаар киж.

МЧАЭ-ге хүн бүрүде кижилер неме-жип, ажылчын холдар көвүдөп турган. Оларның аайы-биле күш-ажылдың чепсек-херексели база немежип турган. МЧАЭ-ниң даргазынга Салчак Доокур акыйны сонгаанын ачам сактыр чүве. Ын-чан МЧАЭ-ге 60-70 хире ажылчын аъттар, 13 ажылчын шарылар турган. Чепсек-херекселдер: 13 ыяш ыңгыржак, 12 шанап, 7 терге, 6 шырга, 15 хире щялар, 15 хо-мут, 13 бичии эзержигештар, 30-40 сиген бөлөр адыр ыяштар, 25-26 айыыр, 30 хире сиген бөлөр дырбааштар, 32 дужак, 16 кижен, 43 чүген, чулар, 4 сиген кезер ма-шина, 6 демир, 3 ыяш дазыл андазыннар, узуну 15-18 метр инек кезинден кылган аргамчылар, 7 чудук сөөртүр, ыяш шанап баштары, 52 эжеш аът дагалары бактаап турган. Ол үеде демир-дес аймаа тывыл-бас болгаш, балды-сүге, кускун-хаай, демир-хүүрехтер тывылбас, арык-буга казып кылыры дыка берге турган.

МЧАЭ-ниң ажыл-агыйы алгып, мал-маганы, кыштаг-кажаа суурун база үениң шаа-биле боттары чорудуп турган. Мал, чер, тудуг, саң-хөө ажылын харыы-лаар тускай кижилерни томуйлаарын соңгаарладып болбас болу берген. Бүгү ажылдың хемчээлин бодунуң харыысал-газынга алырын МЧАЭ-ниң даргазы Сал-чак Доокурга онаган. Ол чер ажылын — Салчак Самба, тудугну — Хертек Хүреш-оол, эт-хөреңгини — Салчак Арган-оол, Салчак Адыг, саң-хөө, отчет — Салчак Шавыраа, Салчак Чудук, дарганнаар ажылды — Иргит Дөрбет, Иргит Мөчөк, идик-хеп даараарын — Салчак Мөңге, Иргит Араптан, аныяктар ажылын Сал-чак Дандаа, Хертек Алдын-кыс оларга хувааган. Ол харыысалгалыг кижилерни МЧАЭ-ниң хуралынга чаңгыстап айтырып тургаш, бадылаар. Олар оон отчедун база-ла ол хуралга берип турганнар.

Ажыл-агыйыга чедишпес чүүлдер тыпты берзе, харыы-салгалыг ажылдакчылар бир-ле аргазын тывар. Ылаңгыя идик-хеп даараарыга хөмнү чымчадыр, далгыг адыр ыяштарны, ону даараар сиирлерни тывары белен эвес. Далгыг белеткээр тускай бөлүктү Салчак Дандаа харыы-лап турган. Бөлүктүн ажылы шуудап, кадыг хөмнерни элзэн көвүдөдир кыла бергеннер. Араттарның ортузунга оюн-баштак «Далгыг» даргазы Дандаа акый эки ажылдап турар» дижи бергеннер. Ону дыңнааш, ол шугулдап, МЧАЭ дар-газынга четкен. Оозу: «Адыр, оожургап олур. Ында багай чүү боор, харын солун шоланы сеңээ сөңнэн ышкажыл, Сал-чак» — дээрге, шуут хорадап, даргазын эттээр чыгыы алгырып: «Сен ындыг шола тыпканың ол-дур. Ындыг болза, ол ажылга ажылдавас мен, өске ажылдан бер» — дээн дээр.

— Өске ажылга-даа баарыңга, ол адың сеңээ хырба болган чүве-дир ийин, оол. Болзун, барып ажылың аайла — дээрге; ынаар-ла чугааланып чоруй барган дээр.

МЧАЭ-ниң бир салбырын, сиген станциязын Бай-Талга Элезинниг-Ховуга тургускан. Ооң кол сорулгазы МЧАЭ-ниң мал ажылын чайгаар үнген сиген-биле хандыраарын, ол девискээр сиген кезип, тараа-даа тарып болур. 20 га чер, сугну база Хемчиктен үндүрүп ап болур деп араттар шинчилеп көргөн. Хемчиктен суг алыр буганы казып кылыры-биле МЧАЭ-ниң эр кижилерин организаптап тургаш, чеди хонук дургузунда буганы Алды-Шу-раар Кара-Шанчыгдан Элезинниг-Ховуге аксып үндүрүпкен. Аңаа ажылдаары-биле чер ажылын харыылаар кылдыр кирген Самба Салчак, Салчак Кумбаарак оларны төрөл-бөлүү-биле ажылдаарын сүмелзэн. Ол-ла хевээр кырган-ачам Самба Салчак бодунуң үеи кара 6 оол-дарын, уругларын сиген станциязының ажылчыннары кылдыр ажылдадып эге-

лзэн. Черниң даш-сайын аштап, бичии арыктарны казып, эжип тургаш, сиген шөлүн суггарып эгелзэннер. Элезинниг-Ховуга сигенче улуг оглу Узун-Дергини (Узун-Седип) башкарар кылдыр өөредип каан. Оон улай Мугур-Талга сиген белет-келин Салчак Кумбааракты ажылдаар кылдыр дугуржуп, сиген кезип долгак-тарны ыяш будуктарынга белеткеп азып, кургадып, долгап турган. Аңаа колдуунда херээженнерни хаара туткан. Угбаларым Бөөдей, Боошкун, Барба, Олак, Чыдым, Облигация, Хертек Чалзанмаа, Хертек Сержиң оон-даа өскелер-биле ажылдап турган. Кыжын сооп, Хемчик доңуп, дош-талы бээрге, орукту дош-биле дескилей чайындыладып ап тургаш, Хөл-Аксы МЧАЭ-ге чедир сөөртүп чедирип турган. Дыка хөй сигенни Бай-Талдың шөлүндөн, Элезинниг-Ховудан МЧАЭ-ге кезип берип турган.

1938 чылда Шивилиге «Тиилелге» колхозу тургустунган. Мешкен-Хөл МЧАЭ-ниң чону база ол колхозтун ажыл-херээн кылып турганнар. «Тиилелге» колхозтун даргазы Салчак Намзырай (шолазы Ча-рык-Баштыг) хөл аксынга чурттап чораан. Колхозту ол элзэн үеде башкарар келген.

1948 чылда «Сталин» колхоз тургус-тунган. Ынчан Бай-Тал сумузунга 2 колхоз турбазы-биле, «Тиилелге» колхозун Көп-Сөөк суурже бүгү өңчү-хөреңгизи-биле шилчидип берипкен. Көп-Сөөктүн арат-чону хей-аъды көдүрлүп, колхозунуң ажыл-херээнге киржип, ол үениң база бир чаа үе-чадазының эгезин көрүп, сагыш-сеткили көдүрлүүшкүннүг хүлээп алган дээр чүве.

«Тиилелге» колхозунга ажылдап турган МЧАЭ-ниң араттары «Сталин» колхозунуң ажылчыннары болуп, кол-хозка боттарының мал-маганын өңчү кылдыр берип турганнар. Колхозче чонну хаара тудуп, суртаалдаарынга сумунуң мурнундан тускай бөлүктү суму даргазы Крас Байыр-оолович Салчак тургускан. Ачам ол үеде Мешкен-Хөл МЧАЭ-ниң хоюн кадарып турган. Узун Кара-Чыдым Салчак деп мактадып, МЧАЭ үезинде тараа, алгы-кеш, анай-хураган-биле-даа шаңнадып чораан. Ол үеде акша-шалың деп чүве чок үе-ле болгай. Араттарның ажылдааны дээш, күш-хүн санап бээр. Ооң орнунга соктаан далган, алгы-кеш, аъш-чем, ааржы-быштак-биле төлөп турган үе-дир.

Узун-Дерги (Узун Седип) ирем адазы кырган-ачам ышкаш, ажыл соонда кыжын сиген сөөрткен шанааның кырында туруп алган аалының чоогунга чоокшулап олургаш, алгыраы шуут дам баар, үнү артында дыка өткүт, чоон. Аъды оон-на девидеп чоруур чүве ыйнаан, кара маң-биле өдзэнге халдып кирип кээр. Аалга кээр-ге, Кээшле чаавай барып уткуп, аъдын шанаандан хостап, аъттың херекселин чиигеди уштуп кааптар, дыка кезээ киж. Ирем өөнүң ишти ооң кышкы идик-хевин, уктуг хөм идиин дыка чараш кылдыр улдуруп, уктап каанынга чоргаарланып, мактап органын бо-ла дыңнаар мен. Ооң кыс уруглары Карбыы биле Кара-кыс угбаларым база адазындан дудак чок шыырак: сиген суг сарааттай бергенде, кымдан-даа дуза дилевес, хөпзэн хире сигенни көдүргөш, бедик сараат кырынче октаптар, улуг күш-даа үндүрбестер. Чер-ле ол үеде амыдыралдың негелдези ол хире-даа турган. Уруг-дарыының болгаш өг-бүлениң идик-хевин чүгле херээженнер даарап кылып турган. Шуптузун хол-биле кылыр, кончуг аар-берге. Берге-даа болза, олар шыдамы-биле өг-бүлениң ажылындан аңгыда, өг херексели, кидис, ширтек сырыыр, даараар ол бүгү ажил-дарны шуптузун херээженнер кылыр.

МЧАЭ-ниң ажыл-агыйын араттар демнежип тургаш кылырлар. Сиген ке-зилдезин дооскаш, тараа ажаалдазынче кириптерлер. Тараа шөлдерни Мугур-Тал, Мешкен-Хөлдүн-бажы, нити хемчээли муң сес чүс гектар черге тараа үрезинин

чажар. Тарааны колдуунда Мугур-Талга арыглаар, урар. Шаңга сарай серилери кылып каан. Ооң девискээринде тараа ажаап турар араттарның өглери, чоорту бажыңнарны (казанактар) база араттар чурттаар кылдыр кылып ап турганнар. Тараа ажаарынга өг-бүлө-биле киржип, уруг-дарыын, төрөл-дөргүлүн ол ажылче хаара тудуп турганнар. Тараа ажаалда-зын Салчак Кумбаадак башкарып турган. Салчак Намзырай, Хертек Кызылбай, Монгуш Бөртек-оол, Хертек Чичин, Нор-бу-Самбуу Хертек, Саая Чымба, Салчак Севек оон-даа өске араттар тараа ажаал-дазынга ажылдап турганнар. Сиген, тараа доозулган соонда, МЧАЭ-ниң араттарын мал кыштаглаашкынынче, кажаалар септелгезинче, кыжын одаар ыяш белет-келинче чорудуп турган. Тудуг ажылы ол үеде шаа-биле бичии бажыңнар тударын-че угланган турган.

Салчак Чудук, Салчак Кумбаадак араттарны эвилелдээш, Шивилигнің эзимден баткан суундан арык-буганы казып кылганы кончуг улуг ужур-дузалыг болган. Ол буганы ам безин ажылгап бо-лур арга бар. Ооң арыг суунга Шивилигже аржааннап бар чыдар эрткен-дүшкен кижилер ам-даа чунуп, ижип турарлар.

Ол үеде колхозка арбаннарның өреге бүрүзү идекпейли-биле кирип, чүгле мал-маганын эвес, аргамчы, чүген-чулар, дага, сиген бөлөр ыяш, дырбааштар, ыңгыржак, шанап, тергезин-даа харам чокка берип, колхозту улуг көдүрлүүшкүн-биле дет-кип турганнар. Ол үеде колхоз даргазын келген төлээлер бадылаар. Стол-сандай чок болганы-биле даргалар хирээлеп каан токпактарга олуруп алгаш, хурал эрттирер.

«Сталин» колхозтун бир дугаар дар-газынга Хертек Делгер-оол соңгутканын ол үеде 4 дугаар арбан даргазы, «Тиилел-ге», «Сталин» колхозтарны тургузарынга идекпейлиг киржип турган ам 92 харлыг күүйүм Салчак Маас чугаалады.

«Сталин» колхоз тургустунарга, Бай-Тал суур амгы турар черинге туттунуп эгелзэн. Школа тударынга бир өреге ийи чудук дагып каан. Бичии оолдар чудук чыган, ыяш дилген кижилер: Дыр-тык-Кара, Кара-оол, Арбын-оол, Чыргал алышкылар, Мөңге-Баян, Окпай-оол, Узун-Седип олар-биле кады ажы-төлү ажылдап турган.

Эгезинде Чоон-Терек эге школазын туткан. Оон чоорту улуг школаның ту-дуун араттарның дузазы-биле дооскан. Тудуг бригадазын Иргит Делег-оол акый удуртуп турган. Олар колхозтун кол албан черлериниң оран-саваларын тудуп, тудуг материалдарын манзаны, одаар ыяшты база удур белеткеп турганнар.

Колхозтун улуг бухгалтери Дандаа Тойбу Салчак оглу колхозчуларның күш-ажыл төлевирин бээр янзы-бүрү арга-ларны тып, колхозтун баштаар черинге чаңгыс эвес удаа соңгуткан.

Техника аймаа чок болганы-биле ажыл озалдап чоруп турган. Трактор, комбайн, андазынны чогуур удуртур албан черлеринге чагыларны кирип тургаш, аңаа ажылдаар кадрларны баш удур белеткеп ап турганнар.

1952 чылда баштайгы көдээ ажил-агый техникалары кээп эгелзэн. Бир дугаар трактор — демир аът чедип келген. «Дааш-шимээни-даа кончуг, озулары кайгамчык, дээрже хейин үндүрер-дир» — деп, көдээ чон долгандыр сонургап көрүп турган дээр. Оон үр болбаанда, дөрбелчин хааржак чүктеп алган маши-на база келген. Ооң чолаачызы Иргит Чарынчыг акый. Колхозчулар: «Моозу мүн-не шору чурумунг, чартыныче озулар кулугур-дур. Чыт-бузу ат болган чүве-дир» — деп турганнар. «Удавас комбайн деп тараа ажаар техника база келир» — деп, колхоз даргазы Хертек Делгер-оол чонну өөртүп, солун медээни дыңнаткан.

(Уланчылыг).

Демир-оол ЧЫДЫМ,
күш-ажылдың хоочуну.

Тээли суур

**Республика Тыва,
г.Кызыл,
ул.Сергея Лазо, 112
Тел.:8-913-352-47-74**

Солунда парлаттыгган материалдарның авторларының бодалдары
цияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыгган саннары болгаш
фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.